

עיתמול

עתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל



אריות ברחוב הירקון



חגיגת ט"ו בשבט הראשונה בתל-אביב, כ"1910, ברחוב לילנבלום פינת הרצל

חגים חדשים

בימי העליה הראשונה נתחדשו שני חגים - ט"ו בשבט וט"ו באב ובחגים אחרים נתוספו מקסים וחגיגות

מאת יפה ברלוביץ

הספרדים, היו יוצאים אלה משפחות-משפחות לפקוד את קברו של שמעון הצדיק. בפרקי זכרון שלו (1895), מתוארת חגיגת ל"ג בעומר באותה שנה, כפיקניק המוני, בו הקהל האשכנזי רב יותר מן הקהל הספרדי, שכן חיפש גם הוא הזדמנות לבלות בנוף החופשי. כידוע, שוכן קברו של שמעון הצדיק בואדי ג'וז, בין עצי זית עבותים, ולאחר התפילות נהגו הספרדים לחגוג בסעודה בצל העצים. לפי יליון, היה מגיע למקום גם קרקס עם דוב מרקד ועושה להטים, שלא לדבר על הרוכלים הערביים שבאו למכור את מרכולתם, ובעיקר, מיני מתיקה ומשקאות (כמו סוס ולימונ' דה).

ט"ו בשבט וט"ו באב

בתקופת העליה הראשונה נתחדשו שני חגים שכוחים שעניינם הטבע: ט"ו בשבט וט"ו באב. חגיגות ט"ו בשבט הן פרי יוזמתו של ההיסטוריון, הסופר והמתנחל זאב יעבץ. יעבץ ביקש להעניק לט"ו בשבט משמעות של חג אביב, בדומה לחג האביב שנוהגים לחגוג באירופה בראשון למאי. ואכן בסיפור שלו בשם "ראש השנה לאילנות" חוגגת המושבה יהוד את ט"ו בשבט כמועד לכל דבר. משביתים את הלימודים בבית-הספר, ובעוד הילדים משתובכים בשדות ובאפרים ברגליים יחפות ובתלבושת אביבית קלה, מברכים המבוגרים איש את רעהו במשלוח-מנות מירקות

כל הקורא בכתבי העליה הראשונה, מתודע שוב ושוב אל נסיונותיו של היהודי לבנות את עצמו בארץ-ישראל - כאדם חדש, כעם חדש וכתרבות חדשה. חלק בלתי נפרד מנסיונות אלה הוא גם חידושה של מסורת החג. ואכן כבר עם השנים הראשונות להתיישבות, מקבל לוח-השנה הארצישראלי פנים שונות ממה שידע היהודי עד-כזה, הן בגולה והן ב"ישוב הישן" בארץ. כיוון שבלוח חדש זה ניתן למצוא: א. חגים שלא נחוגו כלל בקרב הקהילה היהודית במשך אלפיים שנות גלות: ב. חגים שנחוגו, אלא שעתה הוטענו בנוסף, הן במשמעויות לאומיות חדשות, והן בטקסים ובמנהגים חדשים שהם פועל-יוצא מחיי הארץ ומהווי שבה. נראה שמתיישבים ראשונים אלה, בכמהתם לתרבות-חיים ארצישראלית משלהם, ניסו ליצור ויהי-מה מסורת-חג לאלתר, ולא לחכות עד שזאת תתפתח ותתגבש מאלה.

סדרת החגים המתחדשים בארץ-ישראל, הם כמובן אותם חגים המתקשרים לעבודת-האדמה, ואשר ההיערכות הטקסית בטבע ובנוף היא מהותית להם. מחדשים - הם אנשי ה"ישוב החדש" המנהיגים אותם לראשונה במושבות ורק לאחר מכן מאמצים אותם גם תושבי הערים. יש לציין כי היהודי העירוני בארץ באותם ימים כמעט ולא יצא לחוג את חגיו בחיק הטבע שמחוץ לעיר בה התגורר (כמו ירושלים, טבריה, צפת). דויד יליון הירושלמי מספר בהתרגשות רק על יום אחד בשנה בו היו חוגגים מחוץ לחומות. היה זה ל"ג בעומר, ולפי המנהג של בני העדה



חגיגות פסח ברחובות, תחריט "ריד" - 1913

נה, לפיכך היוותה מושבה זו מוקד לעליה לרגל בתאריך זה, כאשר האורחים הרבים חוגגים בה את ט"ו באב גם כראשית היווסדו של "הישוב החדש" כולו.

על החגיגות והטקסים שנערכו ביום זה בראשון-לציון, אני למדים לא רק מן הכתובות שהתפרסמו בעיתונות של אותם ימים, אלא גם מהסיפורות שנתחברו אז. רישומי של אירוע זה היה כה רב שסופרים בני התקופה בחרים להעמיד סביבו עלילות סיפוריות. כך למשל זאב יעבץ, בסיפורו "חמישה עשר באב בארץ ישראל" (1902), שזור שתי פרשיות חיים סבוכות של עלם ועלמה, המוצאות את פתרונן על רקע חגיגות ט"ו באב בראשון-לציון.

וכך מתאר יעבץ את פתיחת החגיגות בערב שלפני, כשהוא מוצא לנכון להעמיד תמונה מקיפה של נוהגי השמחה שם: "הפעמון הקדים היום לצלצל שתי שעות לפני מועדו, בשעה החמישית אחרי הצהריים. בעוד שעה היו מרבית יושבי המקום רחוצים ולבושים בגדי כבוד ומתהלכים בפרדס בין התמרים. הילדים חובשי מגבעות ואיזורי עור וילדות לבושות לבנים וחגורות תכלת משחקים ברחובות. הנערים נושאים דגלים אשר כעין ספיר מראהם, ודמות גור אריה מזנק מרוקמת עליהם... עד כה וכה בא השמש. מעט מעט העלו עשיות מכל מיני צבעונים בין העצים. בעוד חצי שעה בצאת רבים מיושבי המקום ומן האורחים מבית-הכנסת הגדול... השמיע קנה-רובה שלושה קולות לאות. והנוגנים נתנו קול בכל כלי שיר; לקול זמרת הנבלים, הכינורות והחצוצרות נקהלו אל מקום מעמדם זקן ונער איש ואישה... בעלי הבתים הזקנים הוציאו את שולחנותיהם לפני הספסלים אשר מחוץ לבתיהם, ויקראו איש איש למיודעיו האורחים לסעוד את ליבם ולטעום מין כרמיהם... והנשים השיבו את נפשותן בשיקוי לימונים... והנה נחש בריח כליל אש מתעופף ועולה מן הארץ אל רקיע השמים ששם הוא מפיץ אור גדול... מתפתל ומתהפך ופתאום הוא מתפוצץ להמון רסיסי אש הנפוצים ואובדים במרחבי חשכת הלילה". יש לציון כי זיקוקי דינור אלה, היו מהמעמדים המלהיבים שפירנסו את החגיגות הליליות בכל המושבות. היו אלה פנסי נייר מוארים, בצבע אדום וירוק, שהיו מפריחים אותם למעלה בעזרת חוטים, כמו עפיפונים. תיאוריו של יעבץ מתרכזים ברחובות הראשי של המושבה, ואילו תיאוריו של שמואל רפאלוביץ בסיפורו "חמישה עשר באב" (1898), מציאים את גיבורי העליה אל הכרמים. בעקבותיהם, מתודע לקורא אל בנות המושבה הסובכות בשמלותיהן הפשוטות ללא קישוט או עדי ו"אך פרח או חבצלת תקוע על כל חזה וחזה", כי "ראשון עשירה היא בפרחים וחבצלות"; עוקב אחרי מחולותיהן המתבצעים לקול שירי-ציון הידועים, המושרים בפני הבחורים (כמו:

הגינה (כיוון שבעונה זו לא מצויים פירות טרשים, ופרי הדר עדיין לא גידלו אז במושבות).

הצעה חדשנית נוספת של יעבץ היא נטיעת עצים. במכתב ששלח בשנת 1888 לבארונו רוטשילד ובו מערך תוכניות לבית-הספר החדש בארץ, מציע יעבץ, בין השאר, לחדש את ט"ו בשבט לחג לימודי ו"לערוך בו ברוב חן והדר את העצים, הנטעים, השושנים והפרחים". הבארונו רוטשילד אינו משיב ליעבץ ולתוכניותיו, אבל הלה, בהיותו מורה ומנהל בזכרון-יעקב, מיישם לראשונה רעיונו זה בט"ו בשבט של שנת 1890, כאשר יוצא הוא עם התלמידים לנטוע עצים ברחובות המושבה. אלא שחידושו זה של יעבץ זכה, בכל זאת, להיענות, וב-1904 אנו קוראים בעתון הירושלמי "השקפה" את רשימתו של המורה היפואי ח.ל. זוטא המבקש להנהיג מנהג מקובל זה במושבות, גם בערים: "מקנא אני בכס חברי המורים אשר במושבות, שיכולים אתם לקיים את המנהג היפה והמועיל של נטיעת עצים בראש השנה לאילנות" (התלמידים בערים החלו במנהג זה אחרי 1907, לאחר החלטה שנתקבלה באותה שנה באסיפה הכללית של הסתדרות המורים העברים).

ואכן נטיעת עצים הלכה והפכה למהות המרכזית של החג בארץ, כאשר גם הטקסיות סביבה הולכת ומתפתחת. תחילה הקיפה החגיגה רק את הנטיעה עצמה. לאחר מכן נתלוותה אליה השירה, כאשר יעבץ הוא הראשון התורם לה שירים מתאימים (כמו: "זמר לילדי ארץ-ישראל בחמישה עשר בשבט", ו"על השושנים"). מספר שנים מאוחר יותר משתלבים גם קטעי דיקלום והכרזה (או בלשוננו: מסכת) בחגיגות. בשנת 1908 מתפרסם ב"השקפה" מחזה בשם "הבחלן" מאת יהושע ברזילי-איזנשטדט. המערכה השניה פותחת בסצנה של נטיעות ט"ו בשבט, כאשר בטקס המוצג כמסורת מימים ימימה, משתתפים לא רק תלמידים אלא בני המושבה כולה. לפי ההוראות לבמה, מתנהלת החגיגה על "גבעה חרושה בהקרקע גומות גומות... תזמורת מנגנת תלמידי בית-הספר הולכים בשורה... אחריהם בסך כורמים, איכרים, פועלים". הטקס מתנהל, כאמור, בסימן של מסכת, כאשר על רקע של שירת הילדים, יוצא איכר אחר איכר, בידו שתיל והוא מכריז על נטיעתו. כמו: "אחי! שתיל הזית נטעתי, יהי לנו לאות כי יקום בנו דברי החווה ו'היה כימי העץ עמי" או: "הרבה חשבתי מה אטע, הבטתי סביבי אך קוצים אך דרדרים ראיתי. החלטתי, הנני נטע סרפד להראות כי יש בכוח אדמתנו להפכו להדס", וכדומה. מכאן נראה ש"המסכת" שליוותה מעמדים רבים בתרבות החג הארצישראלית, ראשיתה בטקס של ט"ו בשבט.

יום הולדת לישוב

כאמור, גם ט"ו באב מוצא את התחדשותו כבר בעצם השנים הראשונות של ההתיישבות כאן; אלא שבנוסף להיותו, כמנהג בית שני, חג חקלאי (הנחוג בימי הבציר), וחג האהבה (בו משתדכים צעירים וצעירות תוך כדי המחולות בכרמים), ניטען הוא עכשו גם בתכנים לאומיים יישוביים (יום ייסוד המושבה). ואכן כל העוקב אחר תאריך ייסודן של המושבות הראשונות, נוכח לדעת כי המתיישבים השתדלו תמיד לכוונן לתאריך של חג, ובעיקר לחג שיש בו מן המשמעות הארצית-אדמתית. כך נוסדה פתח-תקוה בסוכות, מטולה בשבועות, ואילו בט"ו באב נוסדו לפחות שלוש מושבות, והן: ראשון-לציון, יסוד-המעלה ורחובות. למותר לציון שצירוף המועדים של חג מסורתי וחג היסוד, הטביע בתאריכים האמורים תוכן כפול, תוכן של מורשת העבר ותוכן של התחיה בהווה. ט"ו באב הפך לאחד החגים הפופולאריים בתקופה זו, בשל צירוף חגיגות הבציר לייסוד מושבת הכרמים ראשון-לציון. כידוע, נתקבל מועד ייסודה של ראשון-לציון בתרמ"ב - כמועד תחילת העליה הראשון

בארץ הזאת היא היא שמכתיבה להם, כבאורח טבעי, את הטקס הזה.

מדורות בשמחת-תורה

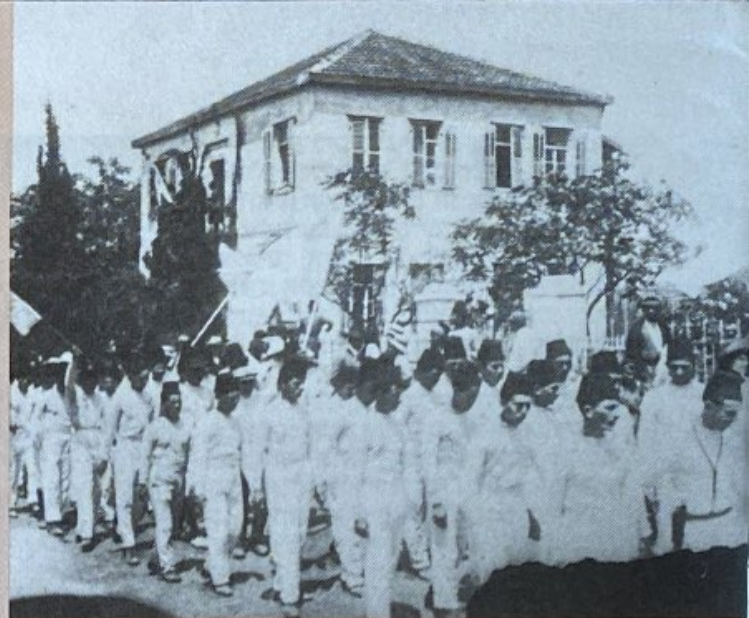
אין לדעת אם אמנון הורביץ (הילד הראשון בגדרה), קיבל תיאוריה זו, על כל פנים, בזכרונותיו הוא מדווח על הדלקת מדורות בגדרה בכל הזדמנות: הן בחג והן באירוע של-חול כשצדו לשוות לו אופי חגיגי (בעיקר לכבוד בואם של אורחים). מדורות אלה תרמו לא רק להגברת השמחה, ולריכוזי האור כחשכת הלילה, אלא לצלייתם של תפוחי-האדמה שהיו למאכל הגדרתי המסורתי, והגישו אותו עם דג-מלוח וכוסית יין (ואולי כאן מקור המנהג של "הקאר-טושקעס" – תפוחי-אדמה ברמץ, שמאוחר יותר הפך לחלק בלתי נפרד מהווי המדורות של בני הנוער).

אלא שחגיגה-המדורה המרכזי אותם חגגה גדרה לא היה כפורים אלא דווקא בשמחת-תורה, כשגם טקס זה משתמע כחגיגה חקלאית הקשורה לחיי הטבע. בעיתון "הבוקר" (תשרי תש"י), מספר הורביץ אודות חג מקומי זה, אשר ציין בזמנו אך ורק את גדרה ולא התפשט לשאר המושבות. כותב הורביץ: "הגיע בוקר היום המיוחד. חבורות-חבורות יצאו לילי המושבה וסולמות בדיהם. הם עברו מאחורי גדרות החצרות והעמיסו על הסולמות ערימות של זמורות גפנים, מאותן שהכורמים היו מכינים להסקה ולאפיית לחם למשך כל השנה, ומן הגדרות סחבו את כל קשי-השומשומין, ואת כל זה העבירו למרכזו של הרחוב, בקרבתו של בית הכנסת. שם התקינו... שתי ערימות, האחת למוקד והשנייה לדלק למדורה. מכל החצרות אספו את הסלים שנפסלו מהובלת ענבים בזמן הבציר... והכינו מהם 'מגדל כבל' גבוה באמצעה של הערימה המוכנה למוקד". כלומר: הנסיבות למדורות אלה היתה סוף עונת האסיף, שזימנה את הצטברותם של ענפים יבשים מהכרמים, וסלי-קש משומשים מעבודת הבציר, לכדי חומר דליק וטוב עבור מדורות.

וממשיך הורביץ בתיאורו: "משהחשיך היום החלה החגיגה המיוחדת של גדרה, לפי המנהג המקומי. בעוד הילדים מתכוננים ל'הדלקה' החלו מבוגרים וכני הנוער מתאספים בקצהו של הרחוב ובשירת ניגונים... התחילה מסתדרת 'הרונדה המסורתית הגדרתית של שמחת תורה'... יד ביד נאחזו, זרוע בזרוע נשתלכה. ההולכים בראש התחילו נכנסים תוך ריקוד ושירה לבית הראשון שברחוב בפתח אחד, עוברים בכל החדרים, סוחפים עמם את הנשאים בבית ויוצאים בפתח השני. וכך היו עוברים מבית לבית כשרשרת חיה, שרה ורוקדת עד הבית האחרון ומשם חזרה למדורה הבוערת ומאירה שבמרכז". הורביץ שכותב וזכרונות אלה, כחמישים שנה אחרי האירועים הנוכחים, מודע לייחודם של המנהגים שהתפתחו במושבה זו, ואם כי חלקם כבר אינו נחוג, הוא מפרטם אחד לאחד כשהוא מכנה אותם "מסורת מקומית".

ואכן מכל החגים שהתחדשו, או החגים המסורתיים שניטענו בטקסים חדשים, נראה שרק את ט"ו-שבט ממשיכה ארץ-ישראל לחגוג עד היום, ככתבה וכלשונה של העליה הראשונה. שאר הטקסים פשטו צורה ולבשו צורה כשהם מתגלגלים במסורות אחרות (כמו המדורה בגדרה שהפכה ל'קומזיץ'), או מצטמצמים (כמו ט"ו באב שהיה לתאריך של נישואין וחגיגות מדי פעם בקיבוצים) או נעלמים כליל.

לעיון נוסף: מתי התחילו לנטוע – א. הכהן בעת-מול 5;
דימויים וזכרונות בתקשורת בידידות בגדרה הבילויית –
נילי אריה



תהלוכה לכבוד חגיגות פסח ברחובות – 1913

"חושו אחים חושו" או "ראשון-לציון עיר כוננו"; ומקשיב לוקני המקום המפליאים לספר בהסטוריה הקצרה והמפעימה של התיישבות היהודית כאן.

פרט לתיאורי חגים מתחדשים, נראה כי גם חגים מסורתיים הולכים ומתגוונים במאפיינים שלא היו קודם לכן. מאפיינים אלה אפשר לייחס להשפעתם של מנהגי ערב. נראה שהמתיישב היהודי-אירופאי המבקש להחיש את תהליך הפיכתו לארצישראלי, מוצא בסיגול מנהגי הילידים-הערביים אמצעי תורם לכן. מכאן הוא מסגל לו (לפי סיפורי העליה הראשונה), את התלבשות של הכפיה והגלאביה, את דרך האירוח על מחצלות ונרגילה, וכן את דרך ביטוי השמחה של יריות באוויר וקריאות הייד בערבית. נוהג אחר שמצוין היה אצל הערבים, ושהיהודים סיגלו להם, הוא בידור הקרואים-החוגגים במשחקים ובתחרויות, כמו דהירה על סוס תוך כדי הפגנה וירטואוזית בשימוש בכלי נשק.

בסיפור אחר משל יעבץ, המתאר את חגיגות פורים במושבה גדרה ("דרך שלושת ימים", 1903), עורכים צעירי המקום "פנטאזיה" כזאת, המתנהלת לפי כל כללי הטקס הערבי. בפנטאזיה זו משתתפים גם אורחים ערבים מהכפר השכן, וכיוון שהצעירים היהודים כבר שולטים היטב במשחקים טקסיים אלה, יוצאים שני המחנות לתחרות זה בזה, לצהלת הקהל: "באו הערביים מן הכפר הקרוב בסוסי" הם ויתעברו בתוך אנשי המקום אשר קידמו פניהם ברצון, והיה אחרי אוכלם מעט וישמחו גם הם את קהל הרואים בהפליאם לעשות לעיניהם בחרבותיהם השלופות והשנונות אשר יזרקו אותם השמימה ויתפסו אותן בכפיהם, אחרי התהפכו כמה פעמים במרום מבלי מחוץ את ידיהם... כתום עשרה רגעים הוציאו כל האיכרים הצעירים את סוסיהם וישחקו עם שכניהם ויסבו במעגל לחמדת עיניים, וירעישו אחרנית ויטו את סוסיהם במחולות המחניים... ויקרבו יחד ויסורו אחרנית ויטו את סוסיהם אל כל אשר חפצו ויריצום כרגע ויעצרום כרגע, כאילו לא למדו מילדותם מלאכה אחרת".

באותו סיפור מציין יעבץ מנהג טקסי נוסף שקיבלו היהודים מן הערבים, והוא – הדלקת מדורות בליווי הקשה בכלי-נחושת, וקפיצות מעליהן. גם באותה חגיגת פורים מדליקים צעירי המושבה מדורות, ויעבץ, הבקי בספרות התלמוד, מנסה להסביר מנהג זה לאו דווקא כחיקוי לערבים. את דעתו זו הוא שם בפי אחד הגיבורים הטוען כי מדורה כפורים היא למעשה מנהג יהודי עתיק שנזכר עוד בגמרא (משנורתא דפוריא). על כך עונה לו אחד החוגגים, שאין להתפלל כי צעירים אלה כיוונו למנהגי אבות, כיוון שמקור המנהגים כולם הוא בטבע הארץ בה כל עם שוכן. כך שגם אם לא מכירים צעירי גדרה גמרא זו, עצם הישיבה